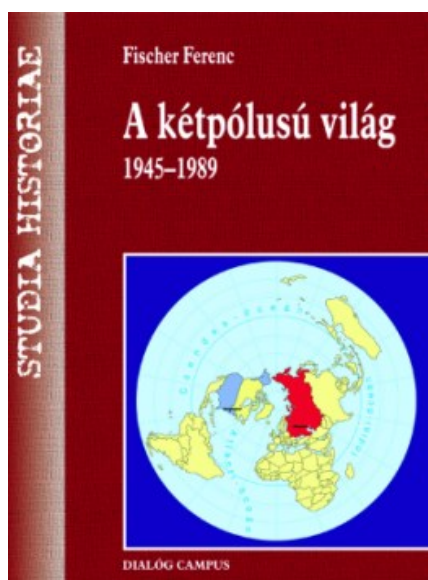

Gazdik Gyula:

Fischer Ferenc: A kétpólusú világ, 1945-1989

Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2005.
396 oldal

A hidegháborús korszak nemzetközi folyamatainak, az egyes országok fejlődésére gyakorolt hatásainak vizsgálata világszerte a kiemelt történeti kutatási témák közé tartozik. A nagyfokú érdeklődést nemcsak a „közelmúlt” eseményeit övező nagyobb figyelem, hanem ezen évtizedek világpolitikai versengésének sajátosságai magyarázzák. Az 1945 után kiépülő bipoláris struktúrára alapozott kapcsolatrendszer volt ugyanis a történelem első globális nemzetközi rendje. Noha a szóban forgó fél évszázad is bővelkedett háborúkban, ezek regionális, helyi konfliktusok voltak. A két főszereplő, az Egyesült Államok és a Szovjetunió közti feszültség gyakori kiéleződésében a fegyverkezési verseny, a változó heveséssel folyó ideológiai pengeváltás, a befolyási övezetek kiszélesítéséért, új stratégiai pozíciók megszerzéséért, s megtartásáért folyó harc egyaránt szerepet játszott. A szuperhatalmak közti ellentét nem egyszer katasztrófával fenyegetett, de a kölcsönös nukleáris elrettentés végül is megakadályozta a közvetlen katonai konfrontációt. Az enyhülés, a mosolydiplomácia periódusaival megszakított hidegháború időszaka paradox módon a nemzetközi kapcsolatok történetének egyik legstabilabb korszaka volt. Mindezen sajátosságok tükrében érthető, hogy ezeknek az évtizedeknek a kutatása miért olyan népszerű a történészek, s más szakemberek körében. Az eddig elért eredmények eléggé biztatóak, noha számos fontos kérdésben a

* Gazdik Gyula az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Politikai Tudományok tanszékének docense.

megfelelő szintű objektív értékelést a feltárt forrásanyagok elégtelensége, a korszak relatív közelsége, sőt nem egyszer a politikai érdek még nem teszi lehetővé. A szakmai tisztázáson túl a korszak nemzetközi folyamatainak sokrétű, logikus összefüggésrendszerre támaszkodó bemutatása nagy fontosságú nemcsak a felső, hanem ha lehet, még inkább a közoktatásban.

A hidegháborús korszak történetével kapcsolatban Magyarországon már a korábbi időszakban több elemzés látott napvilágot. Ezek közé tartozott például Kende Istvánnak a hidegháborús szembenállás első évtizedét az akkori elvárásoknak megfelelő optikán keresztül tárgyaló monográfiája, vagy Gazdag Ferenc és Kiss J. László késő Kádár-korban megjelent historiográfiai jellegű írása. Maga a rendszerváltás az itthoni kutatási lehetőségeket is nagyban kiszélesítette. Ennek eredményeként Magyarország külkapcsolatairól, az 1956-os forradalom nemzetközi környezetéről Vida István, Baráth Magdolna, Békés Csaba, Borhi László és több más történész tollából számos figyelemre méltó elemzés, értékes dokumentum- összeállítás jelent meg. A magyar nyelven megjelent szakirodalomban érdekes színfoltot jelentettek a bipoláris kor két markáns szereplőjének, Henry Kissingernek és Zbigniew Brzezinskinek diplomáciatörténeti, az amerikai külpolitikai-stratégiai gondolkodás fejlődését jól érzékeltető művei. Az átfogóbb elemzési igényrel közreadott munkák sorában többek közt megemlíthető Paul Kennedynak a birodalmi struktúrák fejlődését, gazdasági-stratégiai tényezők nagypolitikát befolyásoló szerepét a modern világgazdasági rendszer kialakulásától a hidegháború korszakáig tárgyaló vaskos munkája. A bipoláris kor egészét vizsgáló feldolgozások közül Benkes Mihály, J. L. Gaddis, és e recenzió témáját képező könyv szerzőjének, Fischer Ferencnek az írásait kell kiemelnünk.

A Pécsi Egyetem professzorának nem ez az első nagy ívű munkája a hidegháború időszakáról: nem sokkal a bipoláris nemzetközi rend összeomlása után, 1992-ben jelent meg *A megosztott világ. A Kelet-Nyugat, Észak - Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai (1941-1991)* című könyve, mely akkor hiánypótló volt a magyarországi szakirodalomban. A röviden csak „megosztott világ” címmel ismertté vált munka sikerét jól jelezte, hogy egy évtized leforgása alatt négy kiadást ért meg, s az oktatásban is egyre több intézményben nélkülözhetetlen szakkönyvvé vált. Népszerűségét többek közt annak köszönhetette, hogy a hagyományos Európa-centrikus kiindulóponton túllépve, a nemzetközi életben végbemenő változásokat a Kelet-Nyugat, Észak-Dél koordináta-rendszerben vizsgálta, nem is szólva az illusztrációkról, melyek közül sok első ízben került magyar nyelvű munkában publikálásra. *A kétpólusú világ, 1945-1989* című munka hasonló logikára épülő, de jóval nagyobb lélegzetű vállalkozás. Az előszóban a szerző utal arra, hogy olyan kézikönyvet szeretne a diákok, oktatók kezébe adni,

mely az elemző rész mellett a forrásokat, valamint a színes térképeket, a táblázatokat, a politikai eseményeket illusztráló karikatúrákat tartalmazó történelmi atlaszt is magában foglalja.

A „kétpólusú világ” vizsgálódásának kiindulópontját egy nagy horderejű történelmi váltás jelenti. A már hosszabb ideje megfigyelhető hanyatlás után a második világháborúval ért véget a nemzetközi életben a Vasco da Gama nevével szimbolizált, négy évszázadon át tartó európai dominancia időszaka. Kezdetét vette a bipoláris korszak, melynek elemzését – Gaddis szavaival – immár szokássá vált Alexis de Tocqueville 1835-ös jóslatával kezdeni. Fischer is ezt teszi, idézve A demokrácia Amerikában című könyv nevezetes sorait, ahol a francia politikai gondolkodó azt vizionálta, hogy két nagy nép, az oroszok és az „angol-amerikaiak” hivatottak arra, hogy „egy nap a világ felének sorsát a kezükbe vegyék”. Az amerikai és a szovjet katonák elbai kézfogása ennek az új korszaknak a jelképes kezdetét jelentette. A korábban „szárnyhatalmak” közé sorolt USA és a Szovjetunió lett a világ két meghatározó, de koránt sem azonos helyzetű vezető állama. A két világháború közti korszaktól eltérően 1945-re az USA gazdasági-pénzügyi fölénye „szinkronba került” a katonai elsőbbségével. Az izolációs politikát feladó, az open door policy világméretű megvalósításába fogó washingtoni adminisztráció élesen ellenezte más hatalmaknak az amerikai szupremácia rendszerébe nem illeszkedő regionális gazdasági-politikai törekvéseit.

A Bretton Woods-i egyezmények keretébe foglalt, amerikai dominanciájú világgazdasági koordináló szervek, a dollár világpénzzé válása, fontos tényezői voltak az amerikai ihletésű One World elképzelésnek, melybe a Szovjetunió, és az általa ellenőrzött területek nem integrálódtak. Kezdetét vette a hidegháborús korszak, melynek gyökereit a szerző 1941 augusztusára, az Atlanti Charta megszületésére vezeti vissza. Ezt azzal indokolja, hogy Rooseveltnél és tanácsadóinál intenzíven e periódustól foglalkoztatták a háború után kiépülő új struktúra kérdései. A periodizációt tekintve ez némiképp köztes álláspont, mivel az egyik oldalon néhány történész a szembenállás kezdetét az 1917-es bolsevik forradalomra vezeti vissza (pl. Denna Frank Fleming), míg a többség a korszak nyitányát Churchill 1946. márciusi fultoni beszédéhez, vagy a következő évben bekövetkező fordulópontokhoz – Truman doktrína, Marshall-terv, Kominform megalakulása – köti.

A korszak végpontjáról a hidegháborús történetírásban korábban meglévő viták a kelet-európai rendszerek 1989-es domináns szerepének szűnésével más optikába kerültek. A közel fél évszázados korszak végét a történelem egyértelművé tette, igaz a birodalom központjának, a Szovjetunióknak a széthullása még két évet váratott magára. A könyv az eseménytörténet, az

értékelő elemzések kapcsán röviden kitekint erre az időszakra is. Ez utóbbival együtt Fischer Ferenc a vizsgálódás ötven évét, megfelelőképp érzékeltetvén a korszak bonyolultságát, nyolc részre bontja. A szerzők túlnyomó többségéhez hasonlóan a hidegháború klasszikus időszakának az 1947-1962 közti, a Truman doktrína meghirdetésétől a karibi-válságig terjedő periódust tekinti. Az 1941-1947, 1969-1975, 1985-1989 közti éveket, vagyis a tengelyhatalmak elleni közös harc, illetve az ezt követő átmenet, a détente, a gorbacsovi peresztrojka átalakuló nemzetközi kapcsolatait az eltérő alapállású szereplők közti érdekközösségre utaló antagonisztikus kooperáció időszakainak nevezi.

Az 1962-1969 és az 1975-1979 közti, eléggé eltérő időszakokat a kooperatív konfrontáció névvel illeti. Előbbi a karibi válság után kezdődött, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy nem járható út az ellenfél szakadék szélére szorítása. Ebben az átmeneti ciklusban az ellentétek szerződésekből való szabályozása vált egyre jellemzőbbé.

A másik időszak az enyhülésnek a helsinki záróokmány aláírása után bekövetkező fokozatos megtorpanásától az afganisztáni szovjet beavatkozásig tekinti át a főbb politikai, gazdasági, stratégiai tényezőket. Ez utóbbival vette kezdetét az írásban kis hidegháborúnak nevezett időszak, mely Gorbacsov 1985. márciusi hatalomra kerüléséig tartott.

A könyv a bipoláris kor összetettségének megértését leginkább geopolitikai, katonai-stratégiai tényezők sokrétű megvilágítása révén segíti elő. A korábbi izolacionista külpolitikai filozófia feladásának szükségességét sürgető amerikai geopolitikusok közül a szerző hosszan foglalkozik Nicholas Spykman 1942-1943-ban megjelent írásaival. A Yale Egyetem tekintélyes professzora szerint az USA-nak nem szabad még egyszer azt a hibát elkövetnie, hogy megnyeri a háborút, s elveszti a békét. Az Egyesült Államok biztonsága sok vonatkozásban azon múlik, hogy mennyire sikerül megakadályoznia az eurázsiai masszívum erőszakos integrálására tett kísérleteket, s a hatalmas térségben az amerikai célokat szolgáló hatalmi egyensúlyt milyen mértékben sikerül kialakítani. Spykman hangsúlyozta, hogy aki uralja a kontinens peremterületeit, uralja Euráziát, aki meghatározó hatással van a kontinens folyamataira, lényegében uralja az egész világot. Ennek elérése aktív külpolitika nélkül teljességgel elképzelhetetlen. Az átfogó, integrált, az USA dominanciáját biztosító Eurázsia stratégia megvalósítása meghatározó eleme lett az amerikai geopolitikai gondolkodásnak. Jól példázzák ezt Carter elnök volt nemzetbiztonsági főtanácsadójának, Z. Brzezinskinek a posztbipoláris korszakban megjelent írásai, akinek A nagy sakktabla című munkájából a könyv végén hosszabb részt is olvashatunk.

Spykman munkásságának másik kiemelkedő eleme az Európát középpontba állító Mercator térkép helyett a poláris-arktikus világtérkép megalkotása. Az ENSZ szimbólumává is vált térkép nem egyszerűen az arktikus óceán földmasszívumai közötti folytonosságra, a Föld észak-déli irányú kerek voltára próbált emlékeztetni, hanem kiemelt hadászati jelentősége volt. A két nukleáris hatalom között a legrövidebb légvonal az Északi sarkon keresztül húzódott, a gyorsabb elérhetőség jelentősége az interkontinentális, ballisztikus rakéták, atom-tengeralattjárók megjelenésével még nagyobb lett. A szerző megjegyzi, hogy amíg Nyugaton az arktikus-poláris világtérkép már az ötvenes években a közoktatás, tömegtájékoztatás részévé vált, a szocialista világban szinte tabuként kezelték. Noha a földrajzi atlaszban volt arktikus-poláris térkép, az iskolai atlaszokat a hagyományos vetületű térképek dominálták. Persze a tabuként való kezelés eléggé erős megfogalmazás, inkább a szemlélet volt eltérő. A politikai-ideológiai előjelek napjainkra megváltoztak, de az alapvető geopolitikai összefüggések a korszakkal kapcsolatos történelemoktatásából sok helyütt továbbra is hiányoznak.

Az amerikai geopolitikai elemzőkhöz képest szovjet szakértők aránytalanul kisebb mértékben vannak a könyvben megszólaltatva. Moszkva külpolitikai stratégiájáról szovjet politikusok mellett elsősorban nyugati történészek, geopolitikusok, politikai tényezők véleményét olvashatjuk. A támaszpontrendszerrel körbevett, körkörös védelemre kényszerített Szovjetunió hátrányos geostratégiai helyzetét az interkontinentális rakéták folyamatos korszerűsítésével, az új meghódítására tett fokozott erőfeszítésekkel, s egy jelentős csapásmérő erővel rendelkező, óceánivá fejlesztett hadiflotta révén próbálta ellensúlyozni. Moszkva legfőbb célja, ahogy a szerző ezt helyesen megfogalmazza, a katonai paritás révén a világpolitikai egyenlőség megteremtése volt. A katonai fejlesztés terén felmutatott átmeneti sikereket azonban a gazdaság elmaradottabb volta miatt nem sikerült állandósítani. A fegyverkezési verseny hetvenes évek végén kibontakozó újabb fordulója, különösképp a Reagan korszakban, 1983-ban elindított Hadászati Védelmi Kezdeményezés (SDI) az USA tartós fölényét hozta. Ez felborította a viszonylagos hadászati egyensúlyt, s jelentős szerepet játszott a szovjet birodalom szétesésében, a hidegháborúban aratott amerikai győzelemben.

A könyvben található színvonalas, térképekkel, statisztikákkal gazdagon illusztrált geopolitikai-stratégiai elemzésektől eltérően a közölt hatalmas eseménytörténeti, diplomáciai anyag már vegyesebb benyomást kelt az olvasóban. Több esetben is tetten érhető a különbség az Eurázsia nyugati és keleti „peremvidékein”, illetve a „kapcsolódó” régiókban végbement változások bemutatása között. Az előbbiek közül is ki kell emelni a bipoláris kor egyik fő

ütközőpontját jelentő német kérdést, ahol az elemzési mélységén látszik, hogy a szerző sokrétű ismeretekkel rendelkezik.

A másik oldalon időnként meghökkentő információkkal találkozunk. Például a szovjet-kínai hatalmi tömb, a „vörös magterület” létrejöttének bemutatásakor a szerző többek közt kitér Sztálin és Mao Ce-tung 1949. decemberi moszkvai tárgyalásaira, s megemlíti, hogy nagyvonalakban itt döntöttek a koreai háború forgatókönyvéről, a Kreml ura elnézést kért a korábbi két évtizedben tanúsított magatartásáért, valamint utasítást adott az ügynöklista átadására (p. 121.). A dolog szépséghibája, hogy az említett decemberi, s 1950 januárjában lezajlott tárgyalások jegyzőkönyveiben mindezekről szó sem volt. Sztálin csak 1950 májusában járult hozzá egy koreai „forgatókönyv” megkezdéséhez. Nem érthető, hogy Sztálinnak miért kellett volna bocsánatot kérnie, amikor bosszúságára 1935-ben történt pártelnökké választása után Mao Ce-tung a Moszkva-barát funkcionáriusokat igyekezett háttérbe szorítani. A szerző bizonyára az 1945 augusztusában a Szovjetunió és Csang Kaj-sek vezette Kína közt született barátsági és szövetségi szerződésre gondolt. A kínai kommunisták által sérelmezett megállapodásról Sztálin a második tárgyaláson elismerte, hogy megkötése idején még nem számoltak a Kuomintang vezetőjének gyors bukásával. A megállapodásból eredő ellentmondásokat végül is az 1950. februári szovjet-kínai barátsági szerződés oldotta fel.

Nem teljesen helytálló az a megállapítás sem, hogy a kínai forradalom Sztálin „direkt” támogatása nélkül győzött. A KKP nagymértékű önállósággal rendelkezett, de a polgárháború menetében döntő fordulat akkor következett be, amikor a viszonylag gyengébb ütőerőt képviselő kínai vörös hadsereget a japánok legyőzése után Moszkva beengedte Kína legfejlettebb tartományába, Mandzsúriába, s a megadásra kényszerített Kvantung hadsereg arzenáljából a vörös hadsereget jelentősen megerősítette. A Kínai Népköztársaság kikiáltásának dátuma is téves, erre nem 1949. október 7-én, hanem október 1-jén került sor. Ilyen véletlenszerű elírásokkal a könyvben sajnos több helyütt is találkozhatunk.

Egy másik kiragadott példa az ötvenes években végbement közel-keleti szovjet „geopolitikai súlypont-áthelyeződéssel” foglalkozik. A szerző azt a meglepő megállapítást teszi, hogy Moszkva a térségben semmiféle kapcsolatrendszerrel nem rendelkezett, s „Mao Kínája és Titó Jugoszláviája” a szovjeteket megelőzően már szót tudott érteni Nasszerrel (p. 142.). Őt oldallal később még konkrétabb formában megismétli, hogy Egyiptomnak a szocialista világgal való kapcsolatai Kínával és Jugoszláviával kezdődtek. Zárójelben hozzáteszi, hogy az előbbivel 1954-ben került sor a diplomáciai kapcsolatok felvételére. Előljáróban utalni kell arra, hogy Magyarországgal Kairó a háború idején megszakadt diplomáciai viszonyt 1947-ben állította

vissza. Ami a Szovjetuniót illeti, Moszkva a tárgyalt korszak kezdetétől kísérletet tett a stratégiailag fontos régióban való térnyerésre. Egyiptommal 1943-ban felvették a diplomáciai kapcsolatokat, s függetlenné válásuk után igyekeztek szorosabb együttműködést kialakítani Libanonnal és Szíriával. Nem is szólva arról, hogy az USA-val szinte egyidejűleg ismerték el az újonnan kikiáltott Izrael Államot, s az első arab-izraeli háborúban titkos támogatást nyújtottak a zsidó államnak. Bármilyen furcsának is tűnik, de már az egyiptomi monarchia utolsó éveiben komolyan szó volt arról, hogy Moszkva fegyvert szállít a királyi kormánynak. Nasszerék 1952-ben történt hatalomra kerülése után Kairó közeledett Washingtonhoz, ez a Moszkvához fűződő viszonyt visszavetette, de a gazdasági kapcsolatok már 1953-54-ben újra élénkületet mutattak. Egyiptom nem 1954-ben ismerte el a Kínai Népköztársaságot, – mellyel az informális kapcsolatok nem utolsó sorban a magyar diplomácia közvetítésével már 1952 őszén megkezdődtek – hanem 1956 májusában, amikor Kairó és Washington viszonya egyre inkább kiéleződött. A nasszeri Egyiptomnak történő szovjet fegyverszállítás nem egy 1955-ben, kínai javaslatra meghozott gyors döntés, hanem egy folyamat eredménye volt, mivel fegyverek vásárlásáról a tapogatózó tárgyalások már 1953-ban megkezdődtek. Amikor a Bandungi konferencia előestéjén, 1955 áprilisában Csou En-laj vállalta, hogy nyomatékosítja Moszkva felé az egyiptomi igényeket, akkor már megszületett Csehszlovákiával egy kisebb volumenű fegyverszállítási egyezmény, ezt követte a szovjetekkel és más kelet-európai beszállítókkal július végén tető alá hozott megállapodás. Ezt ugyancsak a Csehszlovákiával írták alá Varsóban, s ezt Nasszer szeptember végén jelentette be. A 147. oldalon részletet közöl a könyv „Nasszer és Dulles 1953. márciusi, Bagdadi Paktumról” szóló beszélgetéséből. Valójában a beszélgetés májusban, az amerikai külügyminiszter kairói látogatása alatt zajlott le, s helyesebb lett volna ennek témájaként, ahogy a megjelölt forrás, Salgó László könyve is teszi, a Közel-Keleti Szerződés Szervezetéről (METO) beszélni. A szuezi háborúval kapcsolatban a szerző megjegyzi, hogy az „október 24-én tartott” titkos Sèvres-i találkozón elfogadott terv szerint november 7-én kellett volna megkezdeni az Egyiptom elleni támadást, de a kelet-európai események miatt ennek kezdetét előbbre hozták. Itt is pontosítani kell, mivel az október 22-24. közt tartott tanácskozáson amellet, hogy kalkuláltak Moszkva kelet-európai lekötöttségével, a támadás időpontját egyéb politikai, illetve katonai szempontok alapján döntötték el. A 24-én elfogadott titkos forgatókönyv szerint az izraeli erőknek 29-én kellett megkezdeni a támadásukat, s ezt két nap múlva kellett követnie az angol-francia erők operációjának. Az október 31-én megindított angol-francia légitámadásokat az állandósuló viták közepette az

eredetileg tervezettnél korábban november 5-én követte az ejtőernyősök bevetése, de az offenzívát a hatalmas diplomáciai ösztűz leállította.

A terjedelmi okokból csak két kiválasztott területre korlátozódó észrevételek jelzik, hogy az ún. peremvidék ázsiai részeinek, s a kapcsolódó övezetek második világháború utáni történetének feldolgozásánál egy újabb kiadás esetén a szerzőre még nagyon sok munka vár. A könyv végén közölt impozáns forrásbázis tükrében kevéssé érthető, hogy számos helyen miért találkozunk hiányosságokkal. A két szuperhatalom lépéseinek értékelésénél morálisan a pozitív minősítést az Egyesült Államok, a negatívát pedig a Szovjetunió kapja. A hatalmi logikából adódó machiavellizmusra persze az amerikai külpolitikai gyakorlat is számos adalékkal szolgált. Jó lenne e téren egyfajta objektivitásra törekedni, s nem ellenkező előjellel egy korábbi időszak gyakorlatát folytatni.

A könyvnek jelentős érdemei vannak a geopolitikai gondolkodás szélesebb körű elterjesztésében, s remélhetőleg egy újabb kiadásnál a jelenleg meglévő hiányosságokat orvosolja majd a szerző.